

ЛЮДИНА ДОБИ

українського освітнього бароко:

Феофан Прокопович і просвітительство

Дічек Н. П.

УДК 37(477)«16/17»+929

Прокопович : 37

ІСТОРІЮ країн слов'янського православного світу періоду XVII – XVIII ст. характеризують як епоху бароко [24; 2] з притаманним їй контроверсійним поєднанням античності й біблійних канонів, схоластики й ідей гуманізму, аскетизму й гедонізму, а головне – пов'язують із засвоєнням, запозиченням і творчою переробкою різних культурно-філософських традицій і їх подальшим уведенням до національного загальнокультурного контексту окремих етнічних земель. Уся строката й суперечлива неоднозначність доби відображена і в суспільно-політичному житті, і в культурному розвої, і в освітньому поступі українського етносу.

Епоха бароко, як явище західноєвропейського культурного процесу, припадає на кінець XVI – середину XVIII ст. Що ж до слов'янських країн православного кола бароковий період історики датують пізнішим відрізком часу – другою половиною XVII – XVIII ст. Так, український історик філософії В. Горський, обґрунтовуючи свою позицію щодо започаткування доби українського бароко, зазначає, що її відлік слід пов'язувати з діяльністю першого вищого навчального закладу на землях східних і більшості південних слов'ян – Києво-Могилянського колегіуму (згодом – Академія), який почав функціону-

вати з 1632 р. [2, с. 79]. У річищі сучасних оновлювальних тенденцій у вітчизняній методології історії визріла також думка, що висвітлення стану освіти в цю культурно-історичну епоху хоча й фіксується на теренах України з другої половини XVII ст., однак лише наприкінці його «барокізація української культури, виокремившись у своєму козацькому варіанті з надр польсько-білорусько-литовського річища, набуває самостійних формальних ознак» [15].

Однак наголосимо, що під знаком бароко київська шкільна література існувала вже з 20-х – 30-х рр. XVII ст., тобто від заснування Київської Богоявленської братської школи (1615), а організація Київського колегіуму (1632) стала однією з найважливіших подій у культурно-освітньому житті XVII ст., що й започаткувала бароковий період на українських землях [2, с. 117]. Протягом розглядуваної історичної епохи діяльність освітньо-духовного закладу була надзвичайно впливовим чинником поширення освіти європейського рівня серед православних східнослов'янських народів.

У лекціях і творах професорів Києво-Могилянського колегіуму відбиті їхні філософські, релігійні та освітні погляди. Аналіз таких текстів дає підстави стверджувати, що вони відображають своєрідність світоглядних ідей, які становили особливий синтез провідних західноєвропейських гуманітарних течій – гуманізму, Реформації та раннього Просвітництва, і традицій, притаманних духовному життю українців, тобто традицій, що ґрунтувалися на здобут-

ках княжої доби і православ'ї як продовженні візантійського церковного канону. Саме 30–40-ті рр. XVII ст. нині вважають початком розквіту українського духовного бароко.

З-поміж інших, подібних за значенням історичних явищ, барокова культура загалом вирізняється антиномічністю сприйняття й відображення світу, особливою «чуттєвою та інтелектуальною напругою» (Д. Лихачов). Цей історичний час вирізнявся яскравою афектованістю й певною мірою театралізацією всіх галузей європейського життя [25]. Літератури, філософії, образотворчому мистецтву, архітектурі й навіть побуту людей розглядуваної епохи властиве поєднання піднесеної інтелектуалізації науки з містикою, тяжіння до складної символіки й прагнення до натуралістичного тлумачення (і зображення) деталей. Спираючись на схоластичну логіку та риторику, представники доби бароко створили філософські й художні твори, сповнені науково-енциклопедичних знань і дидактичних напучень, які разом презентують «асиміляційну енергію» культурної течії бароко, де «зростається в єдність різноманітне» (Д. Чижевський).

Для нашого дослідження істотним є факт поширення в аналізованій період тенденції до активного перенесення філософських ідей і наукового знання через державні кордони, чому сприяли освітні традиції європейської шкільно-університетської освіти, так би мовити, мобільність викладачів і студентів. Основною вимогою набуття знань у зарубіжному навчальному закладі було знання латини.

Ставлячи за мету узагальнити новаційний внесок у культурно-освітній розвиток слов'янських народів одного з найвидатніших, на наш погляд, представників бароко – професора (з 1705), ректора (1712 – 1716) Києво-Могилянської академії, церковного реформатора, письменника, просвітителя Феофана Прокоповича (1677¹ – 1736), вважаємо за по-

¹ У 70-х рр. XX ст. українськими істориками В. Нічик та ін. на основі архівних знахідок, а саме прижиттєвої біографії Ф. Прокоповича, написаної його другом, професором-істориком петербурзької Академії наук Т.-Г. Байером, яка залишалася невідомою тривалий час, було уточнено дату народження: не 1681 р., а 1677 р. [4, с. 361].

трібне наголосити на контроверсійності й водночас талановитій багатогранності постаті діяча. Сукупність суперечливих історичних і біографічних відомостей про нього й пов'язаних з цим гіпотез, неоднозначність (і з позицій *сучасної* моралі, і з позицій релігії) його вчинків спричинюють контрастні оцінки і тлумачення діяльності та творчої спадщини цієї історичної особи. Така багатозначність, непрозорість особистості, є, проте, не лише виокремленим виявом індивідуальності, а й яскравим типовим прикладом людини періоду бароко.

Для короткої ілюстрації зазначеної характеристики Феофана Прокоповича стисло висвітлено деякі біографічні факти, що свідчать про мінливість і велич його особи. Уже в юнацькі роки Феофан (у миру – Єлісій, за іншими даними – Єліазар) Прокопович виявив здатність до конформного використання життєвих ситуацій, коли задля здобуття подальшої поглибленої освіти він у 19 років (за іншими відомостями – у 17 років) кинув навчання в Києво-Могилянському колеґіумі, де його вважали здібним студентом, і, «не прослухавши курсу теології, вирушив у традиційну для того часу освітню мандрівку» [18, с. 14]. Щоб одержати право продовжити й урізноманітнити навчання, хлопець перейшов з православної віри в уніатську². Такий відступ відкривав українцеві (русину) можливість учитися спочатку в уніатській школі у Львові (за іншими відомостями – у Володимирі-Волинському), а через два роки – у колеґії Св. Афанасія в Римі. Провчившись успішно три роки й не скінчивши курсу теології і в Італії, студент-філософ Єлісій потай вирушає (1701) через землі Швейцарії, Німеччини, де недовго слухає лекції в університеті м. Галле, на Батьківщину. У Почаївському монастирі знову стає православним (1702). Діставшись Києва (1704), він вступає до Київського брат-

² Подібна метаморфоза віри з тих самих причин відбулася й з іншим видатним вихованцем Києво-Могилянської колеґії, українським і російським просвітителем Стефаном Яворським, що, однак, не завадило йому згодом стати протектором Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, митрополитом Рязанським і Муромським, фактичним головою російської церкви протягом двадцяти років.

ства, постригається в ченці під ім'ям свого померлого дядька по матері, вибірного ректора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича. Так розпочався київський етап діяльності Прокоповича-професора: у 1705 р. він викладає в Академії поетику, у 1706 р. – риторику, протягом 1707 – 1709 – філософію.

Праця молодого вченого від початку позначалася прагненням до новаторства і змін. Так, його зусиллями було оновлено зміст академічної освіти уведенням курсів математики (арифметики і геометрії) та фізики, розширенням курсу логіки. Спираючись на вчення М. Коперника, Г. Галілея, Ф. Прокопович у лекціях намагався надати викладу філософії більш природничо-наукового спрямування, що відповідало його світогляду, сформованому під впливом насиченої новітніми здобутками західноєвропейської науки.

Збагачений під час навчання за кордоном іноземними мовами, новими науковими знаннями, а також ідеями гуманізму, церковного реформаторства і просвітництва, Ф. Прокопович у проповідях, лекціях, творах київського періоду постає поборником очищення розуму людини від примар і забобонів, виголошує думки про важливість поширення освіти серед усіх людей, незважаючи на їхню станovou належність, що було новацією для тогочасного суспільства з чіткою станovou стратифікацією й перегукувалося з ідеями західноєвропейських гуманістів. Як особа духовного звання й віруюча людина, він водночас критикував вияви релігійного фанатизму, сліпу відданість догматам, а також численні забобони, апелюючи в дусі доби до розуму людей, їхнього здорового глузду й життєвого досвіду. Учений стає послідовним критиком католицизму, зокрема діяльності єзуїтів, хоча й завдячував набутими знаннями їхнім навчальним закладам. Так, описуючи у книзі шостій «Про метод писання історії і про листи» свого курсу лекцій з риторики вимоги до творчості істориків, Ф. Прокопович зазначав, що католицькі історики творять викривлену історію подій на догоду Папі Римському, описують вигадані чудеса своїх одновірців, обґрунтовують належність багатьох давніх свя-

тих до католицького ордену кармелітів і зарховують самого Христа і пресвяту Марію Божу, а якщо Богові подобається, то й Піфагора, і багатьох кініків та стоїків до цього ордену [17]. Узагальнюючи свою думку, учений пише: «При страшенному зусиллі і праці, потіючи, мерзнучи, бліднучи, без спокою, не відчувачи відрази, ні огиди, як ніч, так і день вони брешуть» [17, с. 340].

Водночас, осмислюючи постать і вчинки мислителя, не можна не відзначити того, що він сповідував (свідомо чи ні) моральні принципи, багато в чому подібні до моральних канонів єзуїтів. Факти його біографії дають підстави говорити про дотримання ним «принципу покірності» єзуїтів, яким обґрунтовувалася необхідність безумовного підкорення дій, волі й розуму особи (останнє вважали найвищою жертвою, якої можна вимагати від людини) поставленій меті [1, с. 363], тобто нормою були зречення й мінливість власних переконань. Особливо виразно схожість моральних настанов постає, якщо звернутися до діяльності вченого в Московському царстві (1716 – 1736).

Ф. Прокопович належав до тієї плеяди українських учених-мужів, яких на початку XVIII ст. було закликано до Московії царем Петром I для допомоги в реформуванні суспільно-політичного, духовного життя, поширення грамоти, знань і науки [13]. Російський дослідник (XIX ст.) життєдіяльності Ф. Прокоповича професор П. Морозов так схарактеризував рішення царя: «Петро бачив, що московське духовенство за своєю освітою стоїть незмірно нижче за Киян, що у Великоросії спостерігається лише «заматеріле грубості чудо, у всіх своїх жахливих виявах» і немає людей, які могли б керувати просвітою духовенства, піклуватися про школи, стежити за процесом і результатами викладання, ось чому, бажаючи підняти рівень освіти в цьому середовищі, він змушений був звернутися до київських учених» [10, с. 61].

На час запрошення до Москви й від'їзду з Києва (1716) Ф. Прокопович зажив слави непересічного оратора, талановитого викладача європейського рівня освіченості, захис-

ника православ'я від католицької експансії. У московський період життя вчений-священик став видатним релігійним і громадським діячем, виконувачем петровських реформ, церковним ієрархом Російської імперії. Не беремося ґрунтовно висвітлювати здійснене ним у цей період, лише зазначимо, що дух реформаторства, увібраний під час навчання в Європі, ідейно був подібний до перебудовчих починань Петра I, а близькість світоглядних позицій сприяла їх союзу. Саме такий тандем – цар, наділений верховною владою, і видатний мислитель, майстерний оратор-провідник нових ідей, вправний організатор – міг здійснити надзвичайно радикальну за своєю суттю реформу російської православної церкви, з приводу значення якої й донині існують неоднозначні судження. Адже церковна реформа фактично зруйнувала пріоритет церкви (інститут патріаршества) у житті Московської держави, чий устрій віками визначався ортодоксальними традиціями. Саме Ф. Прокопович у творі «Духовний регламент» (1721) обґрунтував необхідність установа влади Синоду, детально розробив засади нової системи духовної освіти, призначеної виконувати водночас і світські загальноосвітні функції. Феофан як релігійний реформатор «прагнув створити таку богословську систему, яка не тільки допускала б можливість розвитку науки, а й обґрунтовувала пріоритет світського начала над церквою в суспільстві, передусім у державному житті» [14, с. 229 – 230].

Ідеї проповідей та праць Ф. Прокоповича, з одного боку, спричинювали поширення реформаційних настроїв, а з іншого – викликали звинувачення в ересі та пропагуванні лютеранського духу від прихильників православ'я і в Києві, й особливо в Московії. Зазначимо, що особистість і діяльність Феофана Прокоповича протягом майже трьох століть (від дня його кончини) досить суперечливо характеризували нащадки-дослідники. Так, надбання мислителя позитивно оцінювали історики М. Карамзін, П. Морозов та ін., наприклад, в «Історії держави Російської» (1816 – 1824) М. Карамзіна є такі рядки: «Петро I мав пристрасть до здібних людей, шукав їх по ке-

ліях монастирських і по темних каютах: там знайшов Феофана і Остермана, уславлених у нашій державній історії» [6, с. 1011]. До речі, звернімо увагу, що ім'я німця А. Остермана й українця Ф. Прокоповича історик поєднує, даючи зрозуміти, що вони для Росії чужинці з походження.

А видатний історик М. Костомаров, детально аналізуючи зміст «Духовного регламенту», навіть не згадує про його автора Ф. Прокоповича, не зауважує, що запропоновані в цій праці засади діяльності архієрейської академії є копією устрою Києво-Могилянської академії [8, с. 716 – 721]. У ґрунтовному дослідженні «Російська історія у життєписах її найвидатніших діячів» (1874) М. Костомаров писав, що Феофан «був найбільш освіченим з-поміж інших (помічників Петра I – прим. Н. Д.) і найбільш вправно вгадував волю царя», а годом «... [Феофан] з сумирного вченого часів Петра перетворився після смерті останнього на жакливого тирана, який не добирав засобів (у досягненні мети – прим. Н. Д.)» [8, с. 524]. Однак і самого імператора російського М. Костомаров характеризував як кровожерливого деспота й аморальну особу, «усі темні сторони натури якого можна пояснити особливостями доби, ... подібних сторін ще більше знайдеться у вдачах інших сучасників Петра. Безсумнівно, що Петро перевершував сучасних йому земних володарів величчю розуму й невтомним працелюбством, але з огляду на моральність він був не кращим за багатьох з них» [Там само, с. 766]. Узагальнюючи міркування, історик писав, що «всі Петрові вихованці, які пережили його, заплуталися у власних інтригах, переслідуючи особисті егоїстичні інтереси, загинули на пласі або у вигнанні, а російський громадянин засвоїв у своїй совісті правило, що можна робити все, що корисно, навіть якщо це й аморально, виправдовуючись тим, що й інші народи так роблять» [Там само, с. 767]. Безумовно, прозорою видається тотожність описаних поведінкових канонів і сповідуваного єзуїтами принципу дії «Мета виправдовує засоби», що засвідчує: подібні етичні переконання загалом були притаманні історичній епосі бароко.

Водночас, висвітлюючи петровські часи, М. Костомаров зовсім нічого не згадував у творі про діяльність так званої вченої дружини – філософсько-літературного гуртка високоосвічених діячів науки й культури Російської імперії, яких зібрав і очолив єпископ Теофан для того, щоб «не пішли прахом діла Петрові», про його зусилля щодо створення російської Академії наук та опікування нею, про першу в Росії приватну школу з повним пансіоном, засновану Ф. Прокоповичем на власний кошт для хлопчиків усіх станів – «як сиріт збіднілої шляхти, так і плебеїв».

Інший авторитетний український історик освіти С. Сірополко вітальну оду князю Меншикову, виголошену Ф. Прокоповичем (1709) у церкві з нагоди знищення міста Батурина, де «без милосердя було забито жінок і навіть дітей, одноплеменців оратора» [19, с. 151], характеризував як приклад «огидного сервілізму з боку одного з найвизначніших представників Київської Академії». З приводу діяльності Прокоповича-помічника Петра I С. Сірополко пише, що «в боротьбі зі своїми ворогами Теофан не зупинявся в засобах боротьби» [Там само, с. 163].

Про стиль діянь Ф. Прокоповича-церковного ієрарха й політика російський дослідник його життя І. Чистович висловився так: «Скільки людей загубив він несправедливо, замучив їх, спалив повільним вогнем тортур і в'язницею без жодного співчуття й жалю» [25, с. 342]. Водночас він певною мірою виправдовує вчинки Теофана тим, що, вдаючись до жорстоких методів боротьби, застосовуючи гнучкий розум і величезні знання, він «не лише сам уцілів і зберіг своє становище під час постійних «колотнеч», які хвилювали державу й церкву у першій половині XVIII ст., коли гинули Меншикови, Долгорукі, Голіцини, Остермани та чимало інших осіб, а й вберіг справу Петра від постійної загрози її знищення» [Там само, с. 576]. Додамо також, що жорстокість до ворогів – чи то віри, чи то держави, чи навіть особистих – була узвичаєним явищем аналізованої доби. Для прикладу згадаємо, що видатний український і російський просвітител, митрополит Московський, ук-

раїнець за походженням Стефан Яворський у книзі «Камінь віри...» (1728) доводив, що єретиків, які відійшли від православ'я, корисно й потрібно «умертвляти» [15, с. 513].

Суб'єктивністю тлумачень можна пояснити й непоодинокі випадки замовчування внеску Ф. Прокоповича у висвітленні відповідного періоду в історії Російської імперії, його ролі в реформуванні такої важливої сфери життя суспільства, як церковно-релігійне, у торуванні шляху просвітництва в Московії. Так, видатний російський учений В. Ключевський в історичній епопеї «Русская история» [7] присвячує понад триста сторінок періоду правління Петра I, але серед численних помічників і сподвижників царя-реформатора немає прізвища Ф. Прокоповича.

Згадані імена славетних істориків, які працювали в період від початку XIX ст. і до першої третини XX ст. – це лише незначна частина імен дослідників, які зверталися до опису й тлумачення подій XVII – XVIII ст., проте їхні судження разом презентують варіанти найпоширеніших оцінок ролі Ф. Прокоповича в духовному, політичному й культурному розвитку російського, українського й загалом слов'янських народів. Доцільно наголосити, що нерідко в одній і тій самій праці автор-дослідник міг висловлювати захоплення якимись вчинками або досягненнями розглядуваної історичної постаті й водночас – засуджувати інші. Подібна амбівалентність оцінок трапляється в текстах М. Костомарова, С. Сірополка, І. Чистовича, П. Каптерева та ін.

Зазначена ситуація щодо інтерпретації постаті Ф. Прокоповича у вітчизняній історії породжена, на нашу думку, кількома причинами: по-перше, мислитель зробив вагомий внесок у багатьох галузях і церковного, і політичного, і культурного, і педагогічного життя, а тому спадщина його доволі різнобічна; по-друге, будь-яке реформаторство викликає неоднозначність оцінювальних суджень, а Ф. Прокопович у всіх сферах своєї діяльності залишив відбитки оновлення, бо тяжів до здійснення ментальних і духовних трансформацій у суспільстві; по-третє, він був яскравим прикладом людини доби бароко, якій при-

таманні «непоєднані єдності», що мають ураховувати нащадки-дослідники.

Більшість докорів на адресу вченого-ієрарха стосувалися його прагнення розхитати традиції російської православної церкви, узаконити в своїх працях «Духовний регламент», «Правда волі монаршої» верховенство царської влади. Так, російський дослідник П. Морозов зазначав, що захисники старовини називали Ф. Прокоповича «лютеранином», «безбожним ересіархом», який, з'єднавшись з іншими подібними, «почав явно всю святу церкву бороти та всі її догмати й заповіді руйнувати і перетворювати, і безбожне лютеранство та іншу ересь вводити і вкорінювати... І тоді від них у народі дуже плачний час був, а будь-яка благочестива християнська справа єдиним словом – марновірство була названа...» [10, с. 266 – 269]. Українські історики закидали вченому-ченцю відступ від національних інтересів [19; 3]. У цьому аспекті наведемо хоча б такий факт: уже будучи єпископом псковським і новгородським Ф. Прокопович опублікував українською мовою твір «Похвала Дніпрові» (1733). І це незважаючи на те, що після указу про заборону друку українською мовою (з 1720) розпочалася значна активізація русифікаційної політики імперської влади, витіснення української мови з ужитку, «дабы народ малоросийский не почитал себя отличным от великоросийского» [23, с. 76].

Відомий російський історик освіти П. Каптерев, обґрунтовуючи на початку ХХ ст. періодизацію розвитку педагогіки в Російській імперії, виокремлював у другий період, що починався в петровські часи й тягнувся до реформи 1861 р., педагогіку, яку називав державною на противагу попередній, церковно-релігійній педагогіці [5]. Не узгоджуючи розвитку освітньої справи з особливостями історико-культурних періодів, зокрема й бароко, учений все ж, на наш погляд, на інтуїтивному рівні виявив дуалістичність світогляду, властиву найвидатнішим громадсько-культурним діячам бароко – епохи Петра I (Ф. Прокопович, І. Посошков, В. Татищев), чий твори вплинули на освітню галузь.

Найважливішим здобутком у творчості

Ф. Прокоповича, що мав педагогічне спрямування, П. Каптерев уважав книгу «Духовний регламент» (1721). І якщо власне, так би мовити, освітню частину праці він оцінював позитивно, то положення щодо змін у релігійному житті викликали в автора неоднозначне ставлення. Так, наводячи рядки з другої частини твору, де йдеться про обов'язки, запроваджені для новоствореного Синоду, зокрема, спрощення обрядів, викриття релігійних забобонів та псевдочудес, російський учений, гуманіст і прихильник освітніх реформ у своїй «Історії російської педагогії» (1915) закинув Ф. Прокоповичу докір щодо надміру радикального церковного новаторства: «Нехай по суті Прокопович був правий, багато з того, що він викривав, було марновірним і зайвим; але необхідно пам'ятати, що йшлося про мощі, чудотворні ікони, служіння й акафісти, про життя святих, про подання милостині, про весь уклад церковно-народного життя, давній, шанований, від покійних батьків і дідів прийнятий; і весь цей уклад гострим і влучним язиком малоросійський учений піддав суворій, нещадній критиці. Та чи ж давно православ'я малоросів на Москві наражалося на сумнів і їх наказували випробовувати у вірі? Від Регламенту справді дещо пахло лютеранством» [5, с. 189 – 190]. А далі П. Каптерев робить важливий висновок, що «Регламент – новий світогляд, критично-раціональний» [Там само]. В оцінці вченого, освіченої людини початку ХХ ст., чий сприйняття ідей Ф. Прокоповича, як засвідчує наведений текст, водночас подібне до поглядів православного віруючого допетровської доби, відбивається характерне для російських науковців тлумачення постаті Феофана: він презентується і як видатний російський громадський діяч, і як малорос-єретик.

Щодо педагогічного змісту «Духовного регламенту» П. Каптерев стверджує, що «як захисник верховенства держави над церквою Прокопович визнавав необхідність освіти для духовенства й напучень для народу, але запровадження її розумів по-іншому, ніж розуміли те його попередники. Релігійний бік не мав у його проектах того важливого значення, яке мав раніше; державний, світський і прямо

педагогічний інтерес у нього був на першому плані» [Там само].

Щоб певним чином об'єктивізувати суперечливу множину думок різних учених щодо постаті Ф. Прокоповича, звернемося до праць фундатора студій, присвячених періоду вітчизняного бароко, – українського історика філософії Дмитра Чижевського. Завдяки його науковим розвідкам «українську барокову культуру було вписано у контекст слов'янської та загальноєвропейської барокової культури» [11, с. 338]. У ґрунтовній тритомній праці «Український літературний барок» (1941 – 1944) він уперше обґрунтував самобутність розвитку барокової літератури на українських землях саме «серед православних авторів, а не серед уніатів, що тісно були пов'язані з цілим католицьким світом» [Там само].

Згідно з оригінальною концепцією Д. Чижевського, поняття «бароко» слід розглядати не лише щодо «стилю в пластичних мистецтвах, а й музики, літератури, ... філософії та цілої культури «часу бароко» взагалі» [25, с. 339 – 340]. Учений обстоював ідею, що бароко – останній мистецький стиль, який міг відбитися на цілій культурі, це останній «всеохопливий, всепроникливий, універсальний, синтетичний стиль». Поширюючи далі свою думку, дослідник обґрунтував висновок, що і «творець культури бароко так само просякнутий тими самими стилістичними елементами, як і вся культура його часу» [Там само].

Характеризуючи «людину бароко», Д. Чижевський доводить, що це не штучне чи надумане наукове виокремлення, типізація, а науково дієве поняття, оскільки воно об'єднує «і творчі сили доби бароко, і той характер прийняття культурних вартостей, що людям тієї доби властивий» [Там само, с. 349]. Найхарактернішою рисою «людини доби бароко» філософ уважав її *мінливість*. Для аргументації вчений наводить життєві приклади Я. Коменського, якого доля вела з Моравії до Німеччини, Польщі, Голландії, Англії, Швеції, Семигороду³, Ф. Прокоповича, котрого фатум

³ Трансильванія.

завів до Риму, Німеччини, Петербурга, Г. Сковороди, який подорожував до Угорщини, Відня, Москви, Петербурга, а також численних українських «спудеїв», які мандрували всією Європою. Про людей бароко, пише Д. Чижевський, часто важко сказати, чи їх тягне на чужину власне бажання, чи жене їх примус – негода та недоля. Дослідник вважає неісторичними всі міркування про культуру бароко, що виходили зі «смаку інших епох ... і вели до гострого засудження барокової культури за її «чужість інтересам народу», за її «далекість від життя», «мертвість». Лише живе відношення до людини бароко з її потребами, її смаком, її творчими тенденціями може привести до справжнього розуміння культури бароко» [Там само].

Наголошуючи, що строкатість бароко синтезується завдяки провідному принципу поєднання протилежностей, з'єднанню антитез і гри ними, український філософ доходить висновку, що антитетика бароко є не лише грою, яка належить до численних стилістичних прикрас, а постає властивим цій добі елементом **світогляду** [Там само, с. 344].

Іншою своєрідною ознакою, навіть «небезпекою» доби Д. Чижевський уважав «гру», «ілюзіонізм», коли за чимось цілком конкретним стояло дещо глибше, і вважалось, що «всеглядне є лише символ» [Там само, с. 350]. На думку історика, гра проривалася в усі плани реформ світу, такі численні в аналізовану епоху, і навіть у проекти церковних реформ. На наш погляд, це міркування вченого, безумовно, проектується на діяльність Ф. Прокоповича і на його ж рахунок можна віднести висновок Д. Чижевського, який, наголошуючи на існуванні й інших ключових рис особистості культури бароко, писав: «Цим не вичерпані усі внутрішні небезпеки людини бароко, що часто залишається стояти на межі між великим реформатором та небезпечним авантюристом» [Там само, с. 351].

Звертаючись до внеску Ф. Прокоповича в освітнє бароко, не можна не згадати про його працю викладачем у Києво-Могилянській академії. Наслідуючи видатних попередників,

професорів Й. Кононовича-Горбацького, Й. Галятовського, він склав для студентів власні курси лекцій з поетики «Мистецтво поетики...» (1705) й красномовства «Про риторичне мистецтво» (1706), які сильно вплинули на подальший розвиток теоретичної думки й виховали плеяду послідовників [23, с. 78]. Викладені філософом думки не були звичайним повторенням західноєвропейських теорій, у них простежується зв'язок із «Поетикою» Аристотеля, і з бароковою поезією італійського Відродження, і, що дуже важливо, з тогочасною українською практикою створення поетичних, зокрема силабічних віршів, а також драматичних творів.

Ф. Прокопович написав першу українську трагікомедію на сюжет з вітчизняної історії «Владимир (Володимир)», сценізовану студентами Києво-Могилянської академії (1705). В образі давньоруського князя автор зобразив гетьмана І. Мазепу⁴, якому у дусі тогочасних традицій звеличення можновладців і меценатів і присвячено твір. У п'єсі звеличується також Київ, висміюється неосвіченість і невігластво духовенства та прославляється постать освіченого правителя. Звернімо увагу, що, крім власне літературних новацій, запроваджених Ф. Прокоповичем (використання розмовної мови, урізноманітнення віршованих форм), що становили крок уперед у розвитку барокової драми, трагікомедія відображає один з аспектів властивої добі бароко «гри», про яку писав Д. Чижевський. Маємо на увазі, що театралізація тогочасної дійсності проникала навіть у суворі монастирські стіни, відображаючи життєві уподобання тогочасних людей. Сповнена алегорій (також типового для періоду бароко мистецького прийому), п'єса викликала, крім схвалення, і гостру критику від тих, хто впізнав себе в образах священників-лицемірів і ченців-ненажер та став писати доноси про те, що Феофан «почав учти в Києві єретицтва» [22, с. 175].

⁴ Сучасний український дослідник В. Тригубенко вважає, що автор проводить паралель між князем Володимиром і царем Петром I [22].

Щодо лекцій Феофана-професора з риторики не можна не наголосити на двох позиціях. По-перше, створені понад триста років тому, вони й нині не втратили значення й цілком придатні для використання, настільки всезагальні й корисні думки викладено в них. По-друге, написані латиною, вони були оновлені автором у дусі класицизму, а також відповідали багатьом практичним вимогам тогочасного життя. Так, під час традиційних на той час філософських диспутів Ф. Прокопович радив студентам «дбати про якість мови, уникати всього, що робить мову темною і двозначною»; «не зловживати словесними прикрасами⁵, бо відшукати істину можуть лише простота й щирість»; «суворо і старанно досліджувати власні тези – на істинність, на помилки» тощо. До вад красномовства вчений відносив високопарність, невдале наслідування, байдужість, недоречність, бундючну патетичність [17, с. 106].

За часів Ф. Прокоповича риторика високо цінували як універсальну науку про Слово, як царицю мистецтв, бо за допомогою красномовства можна «проганяти страх, подавати надію і велику відвагу, й водночас заохочувати до запалення війни» [Там само, с. 108]. Мислитель уважав, що «гравець не так досконало володіє м'ячем, як оратор душею людини». Неначе передбачаючи те величезне враження, яке він згодом справить на Петра I проголошенням проповідей, Ф. Прокопович сказав: «Оратор одночасно розгромлює і ранив усіх тією самою зброєю і одним і тим самим ударом. І справді дивно: стоїть юрба, серед якої товпляться грамотні і неписьменні, полководці і найхоробріші герої, а однак їх хвилюють слова однієї людини і вони бліднуть, червоніють. І навіть самі царі стають рабами промовця, у душі йдуть за його промовою і дозволяють вести себе, куди б він не захотів. Що сильніше за це мистецтво?» [Там само, с. 109].

⁵ Це зауваження у творчості Ф. Прокоповича набуло розвитку як прагнення до відмови від схоластичної пишномовності, характерної для проповідей та лекцій, що значно ускладнювало їх сприйняття.

Одним з прикладів послідовного втілення в життя просвітницьких ідей є написаний Ф. Прокоповичем навчальний посібник «Перше повчання отрока» («Первое учение отроком», 1720). Варто зазначити: до початку XVIII ст. педагогіка як окрема наука не існувала, а освіта мала цілком виражене церковно-релігійне спрямування, тобто керувалась і здійснювалась церковниками. Власне призначенням «книжного научення» було «утвердження віри», тому й буквар Ф. Прокоповича був підручником для початкового навчання грамоти, що ґрунтується на релігійних текстах як основі необхідного знання. Але істотною дидактичною відмінністю книги є те, що християнські заповіді й повчання автор подав не як сухий перелік догм, а з глибокими поясненнями до кожного постулату.

Звертаючись у передмові до батьків та осіб, які опікуються дітьми, Ф. Прокопович розтлумачує велике значення освіти, критикує неправильну її організацію й недооцінку в Московії. Розмірковуючи над станом тогочасного початкового навчання, він підсумовує, що головні моральні та життєві принципи закладаються в людині змалечку: «От возраста детского аки от корня и добро и зло во все житие течет». І далі: «Всего жития человеческого нравное состояние, на воспитании, о христостолубцы, отроческого возраста висит: каков кто отрок есть, таков и муж будет» [15, с. 500]. Із цього мислитель робить важливе узагальнення: лише той народ добре живе, у якого є «доброе детям наставление» [Там само]. Таким чином, він виступає провісником ідей Просвітительства в Росії, згідно з якими виховання й освіти почали вважати запорукою суспільного благополуччя. Якщо зіставити домінуючі в допетрівській Росії погляди на навчання лише як на справу церковну і для церковників, а на науку – як на зайву розкіш, переважно – як єресь, то, вочевидь, виявляються сміливість і далекоглядність українського мислителя, який, хоча й носив чернечий клобук єпископа, але мудро усвідомлював і проповідував користь знань.

Іншою слушною пересторогою автора букваря, сповненою глибокого педагогічного значення є теза про те, що саме собою вміння читати й писати – ще власне не грамотність, бо це лише засіб навчання. Якщо навчання не супроводжується правильним «добрим» вихованням, тобто розумовим і моральним, то так навчені «книгочеи» «за лишением доброго воспитания, когда читать и писать научился, глухое тое искусство обращают себе на орудие злобы: и пишут клеветы, ябеды соблазны, хулы, пашквили, портят записи, договори, духовницы...» [Там само, с. 501].

Характерною особливістю азбуковників і букварів XVII – поч. XVIII ст. була примхлива пишномовність, за якою дитині важко було усвідомити суть написаного, через що учні «лишались подобающего себе воспитания (образования – прим. Н. Д.)». Тому автор «Первого учения...» наблизив мовний виклад свого твору до добре зрозумілої дітям народної мови з тим, щоб вони одержали дохідливе та просте тлумачення християнських начал віри й моралі, духовних істин та заповідей, яких мали б дотримуватися в повсякденному житті. Знаючи, що за освітньою традицією в Московії школярі без розуміння зачували молитви й різні моральні настанови, залишаючись часто-густо невігласами, Ф. Прокопович пропонував нескладне тлумачення того, чого вчив. Порівнюючи буквар Ф. Прокоповича з виданнями, які йому передували, можна припустити, що книга українського вченого свідомо призначалася для найширших і найнижчих верств населення з метою хоча б початкової їх просвіти й тим самим мала прислужитися загальному покращенню суспільного буття. Подібні сподівання були характерними для людей доби Просвітництва, основи якої в Росії закладав цар-реформатор і його прихильники, зокрема й Ф. Прокопович.

Найсуттєвішим нововведенням Ф. Прокоповича в барокове підручникотворення стало започаткування викладу навчального матеріалу простою, зрозумілою і для мужицьких дітей мовою. Цим уперше в історії слов'янсь-

кої шкільної книги було втілено в життя принцип доступності. Визначальна ж мета автора полягала у виробленні в дітей елементарних навичок читання, аби вони могли ознайомитись і вивчити найважливіші релігійні тексти й молитви, тобто вміння читати Ф. Прокопович розглядав лише як знаряддя для релігійно-морального виховання. Отже, на перший план просвітитель висував виховне навантаження підручника. Можна припустити, що «Первое учение ...» є своєрідним прикладом підручника для виховного навчання. У той історичний період навчання й виховання не розрізнялися. На таких позиціях стояв, наприклад, Я.-А. Коменський, засновник нової педагогічної системи (XVII ст.), побудованої на ідеях гуманізму, головним принципом якої проголошувалася природовідповідність навчання й виховання. Імовірно, що Ф. Прокопович був обізнаний з ідеями чеського вченого. Його величезна книгозбірня містила твори Я.-А. Коменського, зокрема, перший в історії педагогічної думки Європи ілюстрований підручник «Світ чуттєвих речей у малюнках» [4, с. 437].

Посібник Ф. Прокоповича можна розглядати як перехідну ланку в еволюційному процесі переходу від букварів періоду схоластики, написаних церковнослов'янською мовою, до світських підручників епохи Просвітництва, у чому й полягає його важливе значення для історії розвитку вітчизняного підручникотворення.

Серед сучасних вітчизняних дослідників, які звертаються до вивчення життя й спадщини Ф. Прокоповича, найґрунтовніші розвідки належать Л. Петрову (Росія), В. Нічик, І. Іваньо. Цікаві узагальнення містять статті І. Огородника, М. Русина, В. Тригубенка та ін. Однак бароковий контекст, без якого складно зрозуміти тонкощі й особливості висловлених просвітелем ідей діянь, у переважній більшості студій урахований, на наш погляд, недостатньо. У сучасних дослідженнях життєдіяльності вченого-просвітителя продовжує неоднозначно тлумачитися його ідейний до-

робок. У висвітленні внеску Ф. Прокоповича в українську історію трапляються інвективні узагальнення, умотивовані його панегіричними виступами, що були присвячені Петру I, його відданістю петровським реформам, зреченням І. Мазепи [3, с. 2353]. У студіях загальноісторичної проблематики, присвячених періоду XVII – XVIII ст., ім'я Ф. Прокоповича хоча й згадується, але певним чином побіжно, серед низки імен інших історичних постатей. Звертання до творчої спадщини мислителя стосуються переважно оцінки його внеску в розвиток слов'янської академічної освіти та окремих галузей гуманітарного знання – літератури й поезії, рідко педагогіки [9].

Уважаємо, що постать й особливо твори Феофана Прокоповича, багато з яких лише в 70-х рр. XX ст. були знайдені в архівах українськими вченими В. Нічик, М. Роговичем, В. Литвиновим та ін., але залишаються недостатньо проаналізованими в контексті їх педагогічного значення, мають бути ґрунтовно вивчені й представлені в історії розвитку української освіти періоду бароко, що сприятиме встановленню «впливів і взаємочинностей з сусідніми епохами» (Д. Чижевський), генетичних зв'язків української педагогічної традиції з європейською й поглибленню знань про внесок українців у світову духовну скарбницю. Висвітлення періоду XVII – XVIII ст., значення якого в історії української духовності навряд чи можна перебільшити, дає матеріал для встановлення позитивної тяглості ідей в історії педагогіки як у безперервному континуумі (О. Сухомлинська). Спираючись на схоластичну логіку та риторику, представники доби українського бароко доповнили його культурні надбання філософськими й художніми творами, які загалом презентують «асиміляційну енергію» культурної течії бароко, де «зростається в єдність різноманітне» [25, с. 340].

Коротко узагальнюючи внесок Ф. Прокоповича в розвиток слов'янського культурного бароко, зазначимо, що він полягає в поширенні й відстоюванні ідей про необхідність і

користь просвіти людей, про важливість наукових знань; у розширенні змісту академічної освіти; у складанні поетичних творів, які стали основою для подальшого розвитку силабічного, тобто новаційного, порівняно з метричним, віршування, що вплинуло на розвиток української й російської поезії; в уведенні у практику складання віршів нових форм; у розвитку шкільного підручникотворення.

Своєрідним освітнім кредо мислителя, цілком актуальним і для сучасності, уважаємо його слова, звернені до професорів Києво-Могилянської академії з нагоди його від'їзду з України (1716): «Треба йти не лише стежкою, що її протоптали інші учені, але дотримуватися самостійних наукових поглядів, які, творячи солідну вченість, формують знавців, а не торгашів науки» [9, с. 151].

Література

1. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (сер. XIV – поч. XVII ст.) / Б. В. Год. – Полтава : АСМІ, 2004. – 464 с.

2. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія) / В. С. Горський. – К. : Центр практ. філософії, 2001. – 236 с.

3. Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович. – Л. : «Молоде життя», 1970. – Т. 6. – С. 2353 – 2354. – Репринтне перевидання.

4. Життєпис Ф. Прокоповича // Прокопович Феофан. Філософські твори : в 3-х т. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 3. – С. 361 – 372.

5. Каптерев П. О. Історія руской педагогії / П. О. Каптерев. – 2-е изд., пересм. и доп. – Петроградъ : Книжный склад «Земля», 1915. – 746 с.

6. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 1024 с.

7. Ключевский В. О. Русская история / В. О. Ключевский. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 912 с.

8. Костомаров М. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / М. И. Костомаров. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 1024 с.

9. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 288 с.

10. Морозов П. Феофанъ Прокоповичъ какъ писатель / П. Морозовъ. – СПб., 1880. – 281 с.

11. Мних Р. Літературно-теоретичні та компаративістичні розвідки Дмитра Чижевського / Р. Мних, З. Петрухіна // Славістика : зб. наук. праць. – Дрогобич : Коло, 2003. – Т. 1. – 446 с.

12. Ничик В. М. Феофан Прокопович / В. М. Ничик. – М. : Мысль, 1977. – 192 с.

13. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К. : Вид-во «Книгарні Є. Череповського», 1918. – 272 с. – Репринтне відтворення 1991.

14. Огородник І. В. Українська філософія в іменах : навч. посіб. / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К. : Либідь, 1997. – 328 с.

15. Покровській В. И. Историческая хрестоматія / В. И. Покровській. – М. : Типографія Э. Лисснера и Ю. Рома, 1894. – Вып. X. – 778 с.

16. Прокопович Феофан. Духовний регламент / Феофан Прокопович // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки ; за заг. ред. С. А. Литвинова. – К. : Рад. шк., 1961. – С. 70 – 77.

17. Прокопович Феофан. Про риторичне мистецтво / Феофан Прокопович // Прокопович Феофан. Філософські твори : в 3-х т. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. II. – С. 101 – 256.

18. Рогович М. Д. Передмова / М. Д. Рогович // Прокопович Феофан. Філософські твори : в 3-х т. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. I. – С. 11 – 17.

19. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

20. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А. П. Н., 2003. – 68 с.

21. Тригубенко В. В. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років / В. В. Тригубенко, Л. С. Нестеренко. – К. : Тов. «Кадри», 2002. – 366 с.

22. Тригубенко В. Прокопович Феофан / В. Тригубенко // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / за ред. О. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 170 – 179.

23. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 184 с.

24. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський // Українське літературне бароко. – К. : Вид-во «Обереги», 2003. – Передрук 1941 – 1944 рр.

25. Чижевський Д. До проблеми бароко / Д. Чижевський // Славістика : зб. наук. пр. – Дрогобич : Коло, 2003. – Т. 1. – 446 с.

26. Чистовичь І. Феофанъ Прокоповичъ и его врѣмя / И. Чистовичъ. – СПб., 1868. – Т. 4. – 605 с.

27. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – Режим доступу : www.history.franko.lviv.ua/Jakovenko.pdf.

* * *

Дічек Н. П. Людина доби українського освітнього бароко: Феофан Прокопович і просвітительство

У статті узагальнено новаційний внесок у культурно-освітній розвиток слов'янських народів одного з найвидатніших представників бароко – професора, ректора Києво-Могилянської академії, церковного реформатора, письменника, просвітителя Феофана Прокоповича. Сукупність суперечливих історичних і біографічних відомостей про нього і пов'язаних з цим гіпотез, неоднозначність його вчинків спричиняють контрастні оцінки й тлумачення діяльності та творчої спадщини цієї історичної особи. Ідеї проповідей та праць Ф. Прокоповича, з одного боку, зумовлювали поширення реформаційних настроїв, а з іншого – викликали звинувачення в ересі й пропагуванні лютеранського духу від прихильників православ'я.

Ключові слова: Феофан Прокопович, реформатор, бароко.

Дічек Н. П. Человек эпохи украинского образовательного барокко: Феофан Прокопович и просветительство

В статье обобщен новационный вклад в культурно-образовательное развитие славянских народов одного из самых выдающихся представителей барокко – профессора, ректора Киево-Могилянской академии, церковного реформатора, писателя, просветителя Феофана Прокоповича. Совокупность противоречивых исторических и биографических сведений о нем и связанных с этим гипотез, неоднозначность его поступков вызывают контрастные оценки и толкования деятельности и творческого наследия этого исторического лица. Идеи проповедей и трудов Ф. Прокоповича, с одной стороны, вызвали распространение реформаторских настроений, с другой – обвинение в ереси и пропагандировании лютеранского духа от сторонников православия.

Ключевые слова: Феофан Прокопович, реформатор, барокко.

Dichek N. P. Ukrainian Educational Baroque Man: Theophan Prokopovich and Education

This article covers the contribution of Theophan Prokopovich, the professor, Rector of the Kyiv-Mohyla Academy, the church reformer, writer and educator, into innovative cultural and educational development of the Slavic peoples. The number of conflicting historical and biographical data about him, related hypotheses, and the ambiguity of his actions led to the contrast evaluation and interpretation deeds of this historical figure. On the one hand, the ideas of sermons and works of Th. Prokopovich caused the reformist movement, and on the other hand it caused the accusation of heresy, and propaganda of the spirit of Lutheran orthodoxy.

Key words: Theophan Prokopovich, the reformer, the Baroque.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2012 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.